

Ж.М. Әубәкір¹, А.Ш. Асқарова²

^{1,2}L.N.Gumilyev атындағы Еуразия ұлттық университеті

«Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты,
Астана, Қазақстан

E-mail: ¹kokwe75@mail.ru, ²altynai-74@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1509-5287, ²0000-0001-8434-9610

АБАЙ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ӘДЕБИ ЛАНДШАФТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТҰРМЫС САЛТЫ

Аңдатпа. Мақалада Абайдың философиялық көзқарастары мен көркем ойларына өзін қоршаған орта мен өмір сүрген мекенінің әсері, оның шығармаларында табиғат пейзажының көрініс табуы, тұтас әдеби ландшафт аллеясының жасалуы қарастырылған. Пейзаж, табиғат және әсемдік құбылыстарының арақатынасына назар аударылып, Абайдың туған жерінің орналасу масштабы және ғалымдардың идеялары зерделенген. Ландшафт пен суретшіні байланыстыра зерттеу арқылы өнер иесінің жоғары қабілеттілік деңгейі мен кең ауқымды білімі айқындалған. Хакім Абайдың қоршаған ортамен байланыстыра адами болмыстың ерекшеліктерін танытқан дүниетаным көкжиегі сипатталады. Абай поэзиясындағы ландшафттар көрінісі – ақын шеберлігінің көрсеткіші. Сонымен қатар, мақалада әдебиеттегі ландшафттар әдеби және географиялық кеңістіктердің өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасу түрлері, яғни мағыналық жағынан аймақтық және жеке әдеби ландшафттардың ерекшелік түрлері сипатталған. Абай өлендеріндегі әдеби ландшафттар ұлттық әдеби-географиялық және образдың әдеби-географиялық кеңістіктің локусы тұрғысынан қарастырыла сараланған. Теориялық негіздеме әдеби ландшафтты құруда эмоциялардың қозғаушы күш ретіндегі маңыздылығын және ландшафтты «бір жердегі» нәрсе емес, адамның ішкі ойын мен жан дүниесін танытатын құбылыс ретінде түсіну қажеттілігін көрсетеді. Абай поэзиясындағы табиғат және әлеуметтік тақырыбындағы өлендерін ландшафт аясында зерттеуде компаративистикалық, салыстырмалы-тарихи тәсіл және герменевтикалық талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Абай, поэзия, өлең, әдеби ландшафт, табиғат, пейзаж, тұрмыс-салт, тарих, мәдениет, адам, қоғам, аймақтық мәтін.

Zh.M. Aubakir¹, A.Sh. Askarova²

^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian National University

Research Institute «Abai Academies»,
Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹kokwe75@mail.ru, ²altynai-74@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1509-5287, ²0000-0001-8434-9610

Literary landscape and kazakh household rituals in Abai's poems

Abstract. The article examines the influence of the environment and habitat on Abai's philosophical views and artistic thoughts, the reflection of the natural landscape in his works, the creation of an entire literary and landscape alley. Drawing attention to the relationship of landscape, nature and beauty, the scale of the location of Abai's native land and the ideas of scientists are investigated. When studying the connection between the landscape and the artist, a high level of skill and extensive knowledge of the master of the word were revealed. The worldview horizon of Hakim Abai is described, showing the features of human existence in relationships

with the environment. Landscape paintings in Abai's poetry are an indicator of the poet's skill. At the same time, the article describes the types of landscape formation in the literature as a result of the interaction of literary and geographical spaces, i.e., describes the specific types of regional and individual landscapes by values. Literary landscapes in Abai's poems are considered from the point of view of the national literary-geographical and the locus of the literary-geographical space of the image. The theoretical basis shows the importance of emotions as a driving force in creating a literary landscape and the need to understand the landscape as a phenomenon that reveals the innermost thoughts and soul of a person, and not as something "in one place". In the study of Abai's poems on the topic of nature and sociology in the context of landscape, a comparative, comparative historical approach and methods of hermeneutic analysis were used.

Keywords: Abai, poetry, poem, literary landscape, nature, landscape, household ritual, culture, person, society, local history text.

Ж.М.Аубакир¹, А.Ш.Аскарова²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
научно-исследовательский институт «Академия Абая»,
Астана, Казахстан

E-mail: ¹kokwe75@mail.ru, ²altynai-74@mail.ru
ORCID: ¹0000-0003-1509-5287, ²0000-0001-8434-9610

Литературный ландшафт и казахские бытовые обряды в стихотворениях Абая

Аннотация. В статье рассматриваются влияние окружающей среды и места обитания на философские взгляды и художественные мысли Абая, отражение природного ландшафта в его произведениях, создания целой литературно-пейзажной аллеи. Обратив внимание на взаимосвязь пейзажа, природы и красоты, исследованы масштаб расположения родного края Абая и идеи учёных. При изучении связи пейзажа и художника был выявлен высокий уровень мастерства и обширные знания мастера слова. Описывается мировоззренческий горизонт Хакима Абая, показывающий особенности существования человека во взаимоотношениях с окружающей средой. Картины ландшафта в поэзии Абая – показатель мастерства поэта. Вместе с тем, в статье описывается типы формирования ландшафтов в литературе в результате взаимодействия литературного и географического пространств, т.е., описаны специфические типы региональных и отдельных ландшафтов по значениям. Литературные пейзажи в стихотворениях Абая рассматриваются с точки зрения национального литературно-географического и локуса литературно-географического пространства образа. Теоретическая основа показывает важность эмоций как движущий силы в создании литературного пейзажа и необходимость понимания пейзажа как явления, раскрывающего сокровенные мысли и душу человека, а не как что-то «в одном месте». В исследовании стихотворений Абая на тему природы и социологии в контексте ландшафта применялись компаративистский, сравнительно-исторический подход и методы герменевтического анализа.

Ключевые слова: Абай, поэзия, стихотворение, литературный ландшафт, природа, пейзаж, бытовой обряд, культура, человек, общество, краеведческий текст.

1. Кіріспе

Адам – туған топырағының перзенті, қоршаған ортасының жемісі. Жер ыңғайы, табиғат аясы, сөз жок, адамның, ұлттың өмір сүру салтына ғана емес, мінез-құлқы мен менталитетінің қалыптасуына, жалпы, ұлттық болмысына әсер ететіні сөзсіз. Қазақ халқы – Еуразия кеңістігіндегі Ұлы Даланың туындысы. Оның тіршілік ету салты, кәсібі, күнкөрісі, ғұрыптары, ойлау жүйесі тікелей өзін қоршаған ортаға байланысты. Бұл белгілі деңгейде географиялық детерминизмді тудырғанымен, жоққа шығаруға болмайтын фактор.

Қазақтың ұлттық болмысы мен тұрмыс-салтына ландшафтың әсер етуі Абай өлеңдерінде қалай көрініс тапты:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтіп келіп, ойнап күлмес.(Абай, 2020: 148.)

Бұл – данышпан Абайдың тұжырымы. Бір ғажабы, мұнда Абай адам мен табиғатты бір-бірінен бөліп алып, бөлек қарастырады. Осы кезге дейінгі қазақтың түсінігінде адам – табиғаттың бел баласы, ажырамас бір бөлшегі дейтін үстемдік нық орныққан еді. Абай мұнда да мәселеге жаңа қырынан келіп, кең пайым аясынан жаңа көзқарас ұсынады.

Адам мен табиғатты Алла тағала жердің тіршілік иесі ретінде жаратқан. Ақын табиғаттың түбінде ыдырап, жоғалатынына сенімді, ал адам рухы өлмейді. Неліктен? «Мені» мен «менікінің» айрылғанын, «Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес», – дейді ол. «Мені» мен «менікінің» деп отырғаны, адамның жаны мен тәні, адамның тәні өлгенмен, рухының мәңгі болатынын айтады.

Ұлы Абай дүниетанымы үнемі қоршаған ортамен байланыста сипатталады, өйткені ақын дүние сырына бойлап, адами болмыстың ерекшеліктерін іздейді. Өзін мазалаған сауалдарға жауап табуға тырысқан.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1. Зерттеу әдістері

Зерттеудің методологиялық негізін жүйелік-құрылымдық талдау, компаративистикалық, салыстырмалы-тарихи тәсіл және герменевтикалық талдау әдісі құрайды. Мақаланың тақырыбы мен мәнін ашу мақсатында отандық және шетел ғалымдарының теориялық және ғылыми зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, тұжырымдама жасалды.

Абай поэзиясындағы табиғат және әлеуметтік тақырыбындағы өлеңдерін ландшафт аясында зерттеуде компаративистикалық тәсіл жеке тұжырымдарды қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс әдебиеттегі ландшафттардың әдеби және географиялық кеңістіктердің өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасу ерекшелігін жан-жақты қарастырып, жеткізуге жағдай жасады. Ғылыми еңбектер негізінде ақын өлеңдеріндегі мағыналық жағынан аймақтық және жеке әдеби ландшафттар көрсетілді. Зерттеу жұмысымызда тарихи-салыстырмалы, жүйелілік, салғастыру, ұқсастық пен қарама-қайшылықты әдістер бойынша біріншіден, ұлттық әдеби-географиялық кеңістіктің аймақтық түрі ретінде қарастырылды. Екіншіден, белгілі бір әдеби атаумен байланысты образдың әдеби-географиялық кеңістіктің локусы ретінде анықтауға әдіснамалық негіз болды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы тәсілде объективтілік және анықтау принциптерін қолдануға негізделген. Зерттелетін мәдени парадигманың негізінде жатқан құбылыстарды жүйелі, жан-жақты және нақты талдау мәдени процестің объективті және субъективті факторларының жиынтығын ескере отырып толықтырылатын салыстырмалы тәсілдің негізі ретінде таңдалды.

Герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер Абай өлеңдеріндегі табиғи ландшафт фольклорлық этнографиялық және тарихи бейнелер, жергілікті салт-дәстүрлерді, дәстүрлі ойындарды, тұрмыстық асыл мүліктерін, өмірінің сәулелі

сәттерін бір арнада қарастыруға мүмкіндік тудырды. Сондай-ақ, осы тәсілдер негізінде «аймақтық мәтін» ұғымындағы сызықтық әдеби ландшафттар – әдеби шығармаларда бейнеленген тарихи жолдардың ландшафттары жасалып, сараланды.

2.2. Материалға сипаттама

Қазақ ұлты – адамзат қауымдастығының бір бөлшегі. Адам баласына тән қасиеттер қазаққа да тән. Сонымен бірге өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Қазақты қазақ етіп тұрған қасиеттері – ділі мен тілі. Сөйте тұрса да, адамзаттың, жалпы адамның болмысын қазақ ұлты арқылы да пайымдауға болады. «Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді» дегендей, жалпы адамзат туралы жекелеген ұлт арқылы да ой түюге болады. Бұған Абай мұрасы арқылы көз жеткіземіз.

Абай шығармаларындағы этнографиялық арнаның бір бағыты әдеби ландшафттар мен тұрмыс-салт мәселесін кеңірек ашу бағытында М.Әуезовтің Абай мұрасына арналған зерттеу еңбектеріндегі ақынның өмір кешкен жолдары мен өлеңдерінің жазылу тарихына қатысты көзқарасына сүйіндік. М.Әуезов: «Ең алдымен, Абай – көркем әдебиеттің, поэзияның тілі ретінде өз тұсында көріне бастаған тілді емес, қазақтың халықтық тілін қалайды», - деген болатын. Абай халықтық тілі мен ділі бойына қазақ топырағы арқылы сіңірген. Абайдың ежелден қалыптасып келе жатқан поэтикалық тілін жоғары мәдениеттік деңгейге көтеруге себеп болған мекен табиғатының әсері айқындау мақсатында Абайдың қазақ әдеби тілінің даму тарихындағы орнын айқындауда елеулі жұмыстар жүргізген тілші-әдебиетші ғалымдардың С.Аманжолов, Қ.Жұмалиев, Р.Сыздықованың зерттеу еңбектері негізге алынды. Ақынның әдеби тіліне қатысты тілдік материалдық талдау жасалған, жаңа көркемдеу әдісі мен сөз қолданысындағы стильдік тәсілі айқындалған, өлең құрылысындағы жаналықтар ерекшеліктері, аударма шеберлігі, диалектология мәселесі, лексикасы мен грамматикалық ерекшеліктері зерделенген тың еңбектер Абай өлеңдеріндегі әдеби ландшафт мәселесін айқындап, тануға зор көмегін тигізді. Тілші-ғалым А. Ысқақов: «Абай қазақ даласында осындай әр алуан тілдер, әр түрлі өрнектер мен стильдер, әр қилы бағыттар мен көзқарастар бір-біріне «қара көрсетісіп», аралас-құралас жарыса, жанаса өмір сүрісіп, ел ішіндегі рухани тұрмыс пен тіршілікке олардың әрқайсысы өзінше әр қадарлы дақ түсіріп жатқан шақта тарих сахнасына шықты да, өзінің бағыты да жаңа, мазмұны да жаңа, тілі де жаңа шығармаларын жазды», - деген болатын.

Қашанда, тарих – тағылым мен тағзым мектебі. Әсіресе, қазақтың тарихқа деген танымы мен талғамы бөлек. Тарихи санасы тұнық та терең, шежірешіл ұлт. Ал Абай – осынау ұлы мектептің түлегі, қазақтың сан ғасырлық тарихы мен танымының квинтэссенциясы болғандықтан, жалпы адамтану бағытындағы ізденісінде туған ұлтының тарихына, тарихи танымына, этнографиялық қабаттарына бойламай өткен жоқ. Осылайша, ұлтының салт-дәстүрін, жол-жоралғысын, тарихын, тарихи даму заңдылықтарын пайымдау арқылы адамды, жалпы адамзаттың ортақ қасиеттері мен мақсат-мұратын, өмір сүру мәнін аңғаруға ден қойды.

Бір атап өтерлігі, бұл ретте Абай мұны алдына арнайы мақсат етіп қоймаған. Бұл мақсатты түрде емес, табиғи қалыпта, интуитивті ыңғайда жүрген.

Әл-Фараби даналығынан туған дүниелерін табиғат болмысымен байланыстыра зерделеген Ақжан Машанов «Әл-Фараби және атты» еңбегінде Абай мен әл-Фараби

мұрасын ғылыми тұрғыда үндестіре зерделеп, Абай дүниетанымын әр ғылым салаларымен және табиғаттану мәселесімен сабақтастыра дәйектер келтіре, ашып көрсеткен. Еңбек Абайдың рухани дүниесіне тереңірек үңілуге, ғаламның сыры мен адам өміріндегі табиғаттың ролін, адам арқылы табиғатты, табиғат арқылы адамзатты танытудағы «айналасын тептегіс жұмырланған» деп пайымдап, дүниенің сегіз қырын сипаттаған («Сегіз аяқ» өлеңі) философиялық ойларын түсінуге септігін тигізді.

Сонымен қатар, мәдени география тұрғысынан әдеби ландшафттар мәселелері талқыланған және осы ландшафттардың әдеби-географиялық кеңістіктердің өзара әрекеттесуінің нәтижесінде қалыптасу мәнін ашу тұрғысында шетел ғалымдары С.Л. Salter, W.J.Lloyd «Әдебиет және ландшафт» және Y.F.Tuan «Ой және ландшафт» атты зерттеу еңбектері негізге алынды. Мәдени ландшафттарды зерттеудегі әдістемелік тәсілдері мен табиғи-мәдени мұралар жүйесіндегі мәдени ландшафттардың рөліне арналған орыс ғалымдары Ю.А.Веденин, М.Е. Кулешованың «Мәдени ландшафт мұра нысаны ретінде» атты еңбектері қарастырылды. Осы аталған ғылыми зерттеулер нәтижесінде әдеби ландшафттың әдеби, тарихи және табиғи локустарының үйлесуі аумақтың ажырамас тұтастығын құрайтынына және әдеби ландшафттар интеллектуалдық және эстетикалық өлшем бірлігі екеніне көз жеткізе түстік.

3. Талқылау

Әдебиеттегі ландшафттар әдеби және географиялық кеңістіктердің өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасады. Мағыналық жағынан аймақтық және жеке әдеби ландшафттар болып ерекшеленеді. Біріншісі, ұлттық әдеби-географиялық кеңістіктің аймақтық түрі ретінде қарастырылады. Екіншісі, белгілі бір әдеби атаумен байланысты образдың әдеби-географиялық кеңістіктің локусы.

Өңірлік асқан мәтін – өңірлік мәтіндер мен оған байланысты әдеби образдар туындататын әдеби-тілдік және әдебиеттен тыс (табиғи және мәдени) компоненттердің жүйесі. Асқан мәтіннің екі деңгейі жіктеліп шығады. Бірінші, әдеби-тілдік деңгейі осы өңірлік мәтінге тән сөздер мен сөйлемдерді, жарқын әдеби образдарды, типтік сюжеттер мотивтерді қалыптастырады.

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны - терең сай,

Тасыған өзен күрілдеп, – деген өлең жолдарында табиғат сұлулығы мен сүйіспеншілік эстетикасы байланыса өрбіген. Абай табиғат пен сезімді бейнелеуде сырлы сурет әлемін көз алдымызға әкеледі. Бұл ақынның өңірлік табиғат аясында өсіп-өнген жаратылысымен, эстетикалық танымы мен дүниетанымдық болмысы.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің, топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі (Абай, 2020: 87).

Адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін табиғатпен тыныстың ұқсастығын бір гармонияда суреттеген. «Желсіз түнде жарық ай» деп «жарық ай» деген сөздің ішіне, тұтас сол мезеттегі жайды сыйдыра берген.

Екінші, әдебиеттен тыс (табиғи-мәдени) деңгей өңірлік мәтіндер сүйенетін әдебиеттен тыс компоненттерді түзеді. Оған табиғат ерекшеліктерін, мысалы, Абайдың Арқа өңіріндегі жыл мезгілдерін сипатайтын өлеңдерін жатқызуға болады.

Жаздыгүн шілде болғанда
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда,

Күркіреп жатқан өзенге, (Абай, 2020: 62) – деп, жаздың шуақты күндерін ерекше бейнелеген. Өлеңнен табиғат пен қазақ мәдениетінің тұтастығын көреміз.

Жалпы мәдениет – адам мен табиғаттың өзара тұтастығы, өзара қарым-қатынасының тарихи дамып өзгеруінің өлшемі. Абайдың жыл мезгілдері өлеңдері – осы анықтаманың айғағы.

Байырғы қазақ өздерінің өмір сүруіне жайлы жылдың мезгілдеріне орай ыңғайлы жерлерге көшіп жүрді. Әрине табиғаттың ерекшеліктері адамның шығармашылық, жасампаздық қабілеттеріне әсер етпей қоймайды. Адам табиғат аясында өсіп-өнеді, мәдениеті қалыптасады.

Абайдың «Жаз» өлеңі Абай ауылының көрінісін көз алдымызға әкеледі. Ақ көйлектің сыртына шапанын желбегей жамылған Абайдың, айналаға көз салып тұрған тұлғасы. Жазғы ұлттық дәстүрдегі жеңіл көйлек киген қыз-келіншектер келбеті, бөлек отырған үлкендер кеңесі, салтанатты жайылған бұйымдар, жастардың құс салған кейіптері, жылқылар, осылардың барлығы ауыл тіршілігінің мәдени көрінісі болып табылады.

«Күз» өлеңінде күздің суықты күндерінің көңілсіз кейпін, мал баққан көшпелі ел үшін күздің жағдайсыздығын айқындай, дәл сипаттаса, ақын «Қыс» өлеңінде қысты адам бейнесінде суреттеп, табиғи қазақ өмірінің нақышын келтірген.

4. Зерттеу нәтижесі

Әдеби ландшафт – қарапайым тілмен айтқанда, әдебиетте көрініс тапқан, ерекше мәні бар әр алуан жерлер. Мысалы, белгілі жазушының өмірбаянына қатысты немесе оның шығармашылығында жиі қолданылған жерлер. Бұл ретте, тек географиялық ландшафт қана назарға алынбайды, сонымен қатар көркем шығармашылықтағы мәдени және әлеуметтік контекстермен тығыз өрілген образдар да қаперге алынады. Тап осы әдеби ландшафтар «өңірлік» сюжеттер мен образдардың (осы жермен тығыз байланысты) пайда болуына әсер етеді.

Мысалы, «Қыс» өлеңінде *Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды* өлең жолынан бірден басында бөркі бар, сақал мұртты, қасы ақ қырау ақ сақал шал көз алдымызға келеді. Өлеңде аталған Қондыбай, Қанай ру аттарымен аталатын, жерінің шөбін жылқыға жалдайтын ауылдар атаулары кездеседі. Өлеңнің мағынасына қарай қолданған ауыл атаулары қазіргі оқырман үшін тарихи мәні бар дерек болып есептеледі.

«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңі ауылдың тіршілігі мен әлеуметтік жағдайы сомдалған. Қараша мен желтоқсан айларындағы табиғаттың халық

тіршілігіне әсері әсерлі бейнеленген. Жалпы өлең мазмұнынан ұғынатынымыз, осы жағдайға әкеліп отырған – халықтың жалқаулығы, қамсыздығы. «Ерте барсам жерімді жеп қоям деп, Ықтырмамен күзеуде отырар бай» деп жинақталған бай образын бейнелеген. Бір жағынан байдың бұл жерде еш кінәсі жоқ. Адам баю үшін еңбектенеді, әрекет жасайды. Кедейге жағдайын жасаймын десе, ешкім қолын қақпас болар. Қыстың келетінін біледі, отбасының жағдайын алдын-ала ойлап, еңбек қылу керек дегенді ишаралайды.

Табиғат өлеңдері – қазақ халқының сол кезеңдегі тұрмыс-тіршілігінің көрінісі. Қазақтың тұрмысының ауыр күйі бейнеленген «Салбыраңқы тартыпты жыртық киім. Енесіне иіргіп шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін» деп қазақтың жағдайын, сұрлы күздің суық күнімен тығыз байланыстыра көрсетеді. Қара суық, желді күні киіз үйдің ішін жылыту үшін от жағуда өте қолайсыз болған. Барлық тіршілік бір шаңырақтың ішінде, лапылдаған оттың лаулап кету қаупі мен исі-түтіні адамның деміне әсер еткен. Бұл қазақтың тұрмысына өте қолайсыз жағдай еді. Абайдың ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы дегені осы еді.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы (Абай, 2020: 65).

«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңінде «өз қолынан ырқы кетіп бара жатқан» елінің ауыр тұрмысын салыстырмалы түрде ашып көрсетеді. Жаз бойы мал баққан, сорлы кедейдің енбегін бағалар байда түйсік жоқ. Байдың бар қайғысы «Ерте барсам жерімді жеп қоям деп, Ықтырмамен күзеуде отырар бай» айналасындағы халықтың жағдайын ойламақ түгіл, өзінен-өзі «жерімді жеп қоям» деп қызғанып отырған жайы мынау.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Андыстырған екеуін құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы (Абай, 2020: 65).

Абайдың «Қыс» өлеңінде Шыңғыстың қақаған аязы дәлме-дәл көрініс береді. Қыс мезгілі тұрмысы малшылар өміріне және малдың тіршілігіне қатты қиындық әкелген. Малшыны бір жағынан қыстың ызғары, екінші жағынан қасқырлар қыспаққа алған. Табиғат қанша қатал болса да, қамал бұзардай қайрат қылуға шақырады, ақын.

Абайдың жыл мезгілдеріне жазған өлеңдері қазақ халқының салтын, әдет-ғұрпын, дәстүрін терең қамтып зор шыншылдықпен суреттелген. Төрт мезгілдің

өзіндік ерекшелігіне сай қазақ жұртының табиғатпен үйлескен салт-дәстүрі болды. Көктемде жердің көгеруімен бірге, халықтың жаны да жайсаң тауып, серпілген, соған ыңғайлы өмір кешкен.

«Жаз», «Жазғытұры» өлеңдерінде ұлттық дәстүрлі киім салты, отбасылық дәстүр, қазақтың баспанасы –киіз үй сәні, көрісу, саятшылық, сәлем беру сияқты әдет-ғұрыптар сипатталған. Қазақ жаз айының басында жері шұрайлы, сулы мекенге жайлауға көшу дәстүрі «Жаздыкүн шілде болғанда, Көкорай шалғын, бәйшешек, Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге, Көшіп ауыл қонғанда» деп шебер суреттеледі. Осы өлең жолдарынан қазақ халқының жазғы өмір салтының басталуы, көшіп келгендегі үйді тігу салты, құс салу салты, үлкендер арасындағы қарым-қатынас, өздерін ұстау дәстүрі «жасы үлкендер бір бөлек» яғни, осы көріністер, үлкендер ұстанымы бала тәрбиесіне де үлкен өнеге болған деп ойлаймыз.

5. Қорытынды

Абайдың рухани дүниетанымы тұтастай туған жермен, елімен, тарихпен тығыз біртұстықта болған. Абай туып өскен Шыңғыс өңірі – жер-су аттары көне түрік қабатынан аса бай тарихи бар жер.

Ертіс өзенінің атауы да – тарихи атау. Ежелгі әдебиет тарихындағы жырларда кездеседі. Тарихи маңызы бар Күлтегін мен Тоныкөк ескерткіштерінде 18 ғасырда түркілер, Алтай тауына көтеріліп, Ертіс арқылы өтіп, түргеш тайпасына барғандары туралы айтылған. ХХІ ғасырдағы М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегінде Ертіс – Иемек даласындағы бір өзеннің аты кездеседі. Сол сияқты, Жидебай, Қарашоқы, Ақшоқы, Шолпан, Шаңтмес, Тесіпшыққан, Ащы көл, Ойқұдық, Бөрілі, Ералы жазығы, Таймақ көлі, Ботақан ошағы, Бақанас т.б. тарихи атаулардың өзіндік танымдық ерекшелігі бар.

Негізінен ақынның ой жүйесі мен идеясына тікелей қоршаған ортаның әсері болған. Жеке әдеби ландшафттар – бұл табиғи-жасанды түзілімдер, олар бір жағынан, данышпандар шығармашылығымен жасалды. Әр суреткер табиғат тақырыбын өзінше бейнеледі. Абай даналығы – адам мен табиғат арасындағы көпір іспеттес. Әдеби ландшафттағы табиғаттың рөлі өте зор. Халқының ұлттық ерекшелігі, мінез-құлқы өмір сүріп жатқан табиғат аясында қарастырылып, сол табиғаттың райымен үндестігін бейнелеп берген. Мысалы, «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңінде:

Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы,
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы

Құлпырған жасыл жер жүзі, (Абай, 2020: 87) – деп, тұтастай ауыл пейзажын жасап берген. Осындай табиғат аясында өскен халықтың мінезі әсемдікпен суарылатыны сөзсіз.

Түйе боздап, қой қоздап - қора да шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұрандап ағады су.
Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауыл баз.
Құс қатарлап байлаған қанжығаға
Қыз бұрандап жабысып, қылады наз (Абай, 2020: 68).

Абайдың осынау «Жазғытұры» атты өлеңі жаздағы ауылдың тыныс-тіршілігін шебер суреттеген. Қазақтың «Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып» көрісу салтынан да көрініс берген. Ақын өлеңдеріндегі табиғи ландшафт фольклорлық этнографиялық және тарихи бейнелер, жергілікті салт-дәстүрлерді, дәстүрлі ойындарды, тұрмыстық асыл мүліктерін, өмірінің сәулелі сәттерін танытады. Абай ландшафтының нәтижесі көрнекі этномәдени және тарихи бейнелерді өзектендіреді.

Ландшафт мотивтері «аймақтық мәтін» ұғымында айқын көрініс табады. Сызықтық әдеби ландшафттар – әдеби шығармаларда бейнеленген тарихи жолдардың ландшафттары. Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты зерттеу еңбегінде Шыңғыс тауының «Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар «құтты болсынға» барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскер Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «Хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген. Тауының Шыңғыс аталып, биігі Хан аталмақ себебі де сол болса керек» дейді. Осында баяндалған тарих, дәстүрлі табиғи-мәдени орындар, халық мұрасының жиынтығы Абай шығармаларында маңызды орын алады. Бұл – ғұлама ақынның ұлттық ландшафтпен байланысының көрінісі.

Әдеби ландшафт тарихи контекст үшін жауапты, ал табиғи трактаттар шынайылық кепілі. Әдеби ландшафтта топонимия тарихилығымен де, жаңашылдығымен де маңызды орын алады. Бұл айтарлықтай ассоциативті әлеуетке ие әдеби ландшафт тілі болып табылады.

Абай – қазақ ұлттық ономастика жүйесінің кеңістігін қалыптастырушы. Абай өлеңдері мен сөздерінде антропонимикаға (шығыс шайырларының есімдері: Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз, тарихи есімдер: Ескендір, Темір, Шыңғыс, Шортанбай, Дулат, Бұқар жырау, туыстар есімдері: Оспан, Әбдірахман, Көкбай, Қондыбай, Қанай, Әбіш, Мағаш), топонимикаға (жер-су атаулары), этнонимикаға (Қондыбай, Қанай, Тобықты) т.б. қатысты деректі сөздер көптеп кездеседі. Бұл сөздердің танымдық мәні зор, байырғы әдеби нормада айтылып, жазылуындағы тарихи дерек болып табылады. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап кеңестік қоғам кезінде өзгеріске түсіп, еріксіз халық жадынан бұрмаланған тарихи маңызы бар еліміздегі жер-су аттарын қалпына келтіруде осындай атаулардың құндылығы ерекше. Ақын мұрасында тарихи-тілдік сөздер сақталып, әдеби тілдің

дамуына белгілі бір ықпалын тигізді. Абай ғалам мен адам болмысын тұтастықта қарастырып, ұлтының этникалық болмысын құрады. Екіншіден, қоршаған құбылысты санасымен түйсініп қана қоймай, соған жауап берді.

Даңқты ғалым әл-Фараби мен данышпан Абай арасындағы үндестікті түптей зерттеген Ақжан Машани: «Абайдың алдында тамаша сырлы, ақыл жетпес кең, шебер жасалған ғажайып табиғат дүниесі тұрды. Абай оны сезеді, оған қайран қалады, еліктейді, бейнелеуге, ұғуға ұмтылады. Екінші жағынан адам баласы, оның жаратылысы, дене құрылысы, өмір әрекеті, ғақли істері, жан сезімі, нәзік парасатты, хикметті кеудесі Абайды тағы тандандырады. Дүние ішінде дүние болған толған келісімге Абай қайран қалады, ойланады, толғанады, тебіренеді. Күні-түні ғаламның шындығын іздеп дамыл көрмейді», (Машанов, 1994: 71) – деп жазады. Абайдың жаратылысты танудағы ізденістерін, оның ғажайыптарының жан-дүниесіне әсерін айқын көрсетеді.

М.Әуезов зерттеулері бойынша Абайдың алғашқы өлеңдері Көкбайдың атынан таратылып жүрген. Мысалы:

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.
Ол жыламай қайтпін тұрады,
Мынау азған қу заман

Қалыбында тұрмайды, (Абай, 2020: 48) – деп толғайды. Халқының маңдайының соры бес елі екенін көріп отырған ақынның дәрменсіздігі көрінеді. Осы өлеңді «мені қалып қойып, өзің айтып» – дейді Көкбай. Көкбайдың әңгімесінен Абай сыры табиғат сырымен тығыз байланыста болғанын ұғынамыз.

Абайдың «Жаз» өлеңі 1886 жылы Бақанас өзенінің бойында Абай ауылында жазылған екен. «Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды. Сонымен үй тігіліп болып бәріміз жайланған соң Абайға келіп едім: «Өлең Көкшенің бойынан асайын деді ғой», – деді. Мен: –Асса, басында мен қолқалап алған нәрсе емес еді. Енді өзіңіз ретін тауып қайта аларсыз,- деп қалжындадым, сөйтсем, сол күні «Жаздықүні шілде болғанда-ны» жазған екен. Оқып берді. Өзі жазған сөзіне ең алғаш рет аз да болса қанағат қылғанын көргенім осы. Менің қалжыңыма орай қылып: – Сен соғымыңа бір ту бие ал, мен енді өлеңімді өзім алайын, – деді», – дейді Көкбай ақын.

Көкбай өлеңнің қалай туғанын да әсерлі әңгімелеген. «Жаз» өлеңіндегі Абайдың ауылы – өз ауылы, Абайдың астындағы аяңшылы – Абайдың Әбдірақметтен алған аяңшыл күрең төбел аты. Айқайшы шалы сол жылы өз ауылымен көрші болып отырған Әнет Бармақ шал. Құс салып жүрген жас жігіттер өзінің балалары Ақылбай, Әбдірахман болатын.

«Тегінде өлеңді көп жазатын уақыты қыстыгүні мен жазға салым болатын. Кейін 1889-90 жылдарда тыныштық алып отырғанда, барлық әндерін бір-ақ қыста, жазға салым шығарды», – дейді. Осы арқылы біз Абайдың шығармашылық лабораториясы туралы мәлімет аламыз.

Аймақтық ландшафт ретінде туған мекені, тілдік-мәдени-географиялық аспект Абайдың рухани дүниесіне де өте әсер еткен.

Қалың оқырман XX ғасырдың басынан-ақ ақынның өлеңдерінің күдіретін сезді. Абай өлеңін сол кезден бастап қазақ халқы жатқа білетін болған. Халықтың ақынның мұрасына деген махаббаты, ақынның туған жеріне деген сүйіспеншіліктеріне ұласып, туған жерінде аймақтық әдеби ландшафт қалыптасуына ықпалы болды.

Ақжан Машановтың «Шыңғысты хан көтеруге қазақтың он екі атасынан он екі адам келген. Ол кездесу қай жерде болғаны мәлім емес. Ескі аңыздарда ол кездесу сол Абайдың өз мекенінде болуы ықтимал, өйткені оның әскері жатқан өзеннің Қарауыл аталуы, таудың Шыңғыс аталуы, оның биігі Хан аталуы сол кездесуге байланысты деседі. Сол арада Шыңғысты әлгі он екі адам ақ киізге салып хан көтерген деседі. Он екі кісінің сөзіне ие болған бас бидің аты Майқы екен» (Машанов, 1994: 100) деген пікіріндегі тарихи дерек болжамдарға сүйенсек, Абай өскен өңірдің терең сырлары ақынның адамдық табиғатында жатыр.

Шыңғыс тауының бауырында орналасқан Жидебай, Ақшоқы, Сырт Қасқабұлақ, Бақанас, Аралтөбе, осылардың барлығы ақынның жеке әдеби ландшафтын құрайды.

Осы тарихи мекенге келгенде Абайдың тылсым дүниесін сезінгендей боламыз. Ақын жүрген жерлер, өзен-көлдер, таулар, ағаш-ормандар барлығы Абайдың көзін көргендей, өсиет сөздерін тыңдағандай әсер қалдырады. Шыңғыс тауының биік шыңына қарап тұрған Абай елестейді. Абайдың туған жеріне келген әрбір адам жылдың қай мезгілінде келсе де, жылдар өтіп, өзгеріске ұшыраған табиғатына мән бермей қоймайды. Себебі ақын өлеңдерінде сол аймақтың пейзажы бірнеше рет көркемделген. Құрметпен ақынның үйіне кіреміз, оның айналасын мұқият қарап шығамыз. Айналадағы табиғаттың барлығы ақынның шығармашылығына әсер еткен ... біз үшін бұл жерлердің бәрі ұмытылмас Абайдың ландшафтын құрайды.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында: «Жаздың бір тыныш кезінде, Қасқабұлақта биікше тастақ төбенің басында кешкі ауылдың тірлік тынысын тыңдап Абай отырды. Бұның оқшау ауылы сыртқа шықпай, бауырда қалып, Ойқұдық, Ералыны жатақтармен көрші жайлаған», (Әуезов, 2014: 101) – деп ақынның кіндік қаны тамған ауылын сипаттап берген. Осы шағын көріністен ақын ауылы маңындағы таулы мекен екенін және Ойқұдық, Ералы жатақтары жайлы мағлұмат берілген. Ал, Қасқабұлақ аталу себебі сол мекенде тау маңайында жерден атқылап жатқан қасиетті бұлақ болған екен. Қазіргі таңда Абайдың су ішіп, ізі қалған бұлаққа жұртшылық арнайы келетін болған.

Еліміздің өркендеген кезеңінде Абайдың жеке әдеби трактаттардан тұратын ландшафты жасауға мүмкіндік ашылғандай. Яғни, Абай жүріп өткен тарихи объектілерден (қалашықтар, қорымдар және табиғи шатқалдар – орман алқаптары, көлдер, қыраттар, таулар, ауылдар, жоталар, көшелер т.с.с.) жинақталған ландшафт жасалса, орынды болар еді. Әрине, әр аймақта Абай мұрасына арналған бір-бірімен байланыстағы әдеби орындар және музейлер баршылық.

Абайдың табиғат және элеуметтік тақырыбындағы өлеңдерінің ерекшелігі, біріншіден, табиғат пейзажын дәл суреттеп берсе, екінші табиғаттың жалаң бейнесін көркемдеп қана қоймай, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра беруі. Бұл ақынның суреткерлік шеберлігін айқын танытады.

Ж.Ысмағұлов «Абай дәстүрі» мақаласында «Дүниедегі барлық тіршіліктің көзі Күннің нұры мен Жердің нәрінде деген ақиқатты ақын ауыл адамдарының санасына

ұғынықты етіп жеткізу үшін Күнді күйеуге, Жерді қалыңдыққа теңеп, барлық өмір сол екеуінің сағынысып қауышуынан жаралған деп түсіндіруі қандай жарастық еді», – деп жазған еді. Ғасырлар бойы табиғатпен біте қайнаса өмір сүрген қазақ халқының өмір салтын Абай терең мәнде жеткізіп, сөз өнерінің көркемдік табиғатын байыта білді.

Әдебиеттер:

1. Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
2. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1967. – С. 129.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы / М. Әуезов. Т.19: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.
4. Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопея. 50 томдық шығармалар жинағының 22 том: 1-кітап. – Алматы: Жібек жолы, 2014. – 424 б.
5. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. Культурный ландшафт как объект наследия Институт Наследия, Санкт-Петербург, 2004. С. 620.
6. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Жазушы, 1960. – 144-193 бб.
7. Queiroz, A. I. Landscape and literature: the ecological memory of Terras do demo, Portugal. https://www.researchgate.net/publication/242079798_Landscape_and_literature_the_ecological_memory_of_Terras_do_demo_Portugal. 2017-08-02.
8. Мұқанов С. Абай Құнанбаев. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т. 16. – Алматы: Жазушы, 1980. – 391 б.
9. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
10. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
11. Salter C.L. & Lloyd, W.J. (1977). Landscape in Literature. Resource Papers for College Geography, 76(3).
12. Сейдахметова Р.Г. «Имандылық», «имансыздық» этикалық концептілерді контрастивтік-салыстырмалық, этико-лингвоэкологиялық және когнитивтік тұрғыдан қарастыру әдісі (Абайдың шығармаларының материалында). Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Филология сериясы. No3 (191). 2023. – 250-258 бб. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v191.i3.ph24>.
13. Tuan Y.F. (1979). Thought and Landscape. The Eye and the Mind's Eye. In D. W. Meinig (Ed.), Interpretation of ordinary landscapes: geographical essays. Oxford University Press.
14. Gesler W.M. (1993). Therapeutic Landscapes: Theory and a Case Study of Epidauros, Greece. Volume 11, Issue 2. <https://doi.org/10.1068/d110171>
15. Pries S.J. (2018) A geographer looks at the landscape, once more: Toward a posthumanist political ecology approach. Geography Compass. 16 August. <https://doi.org/10.1111/gec3.12401>

References:

1. Abai. (2020) Sen de bir kirpish duniege. Poems and quotes. – Almaty: Atamura. – 288 p. (in Kaz).
2. Amanzholov S. (1967) Questions of dialectology and history of the Kazakh language. – Almaty: Zhalyin. – 129 p. (in Kaz).
3. Auezov M. (1985) Collection of works in twenty volumes. Volume 19: Researches, articles – Almaty: Zhazushy. – 496 p. (in Kaz).
4. Auezov M. (2014) «Abai zholy» is an epic novel. Volume 22 of the 50-volume collection of works: Book 1. – Almaty: Zhibek zholy. – 424 p. (in Kaz).
5. Vedenin I.U.A., Kuleshova M.E. (2004) Cultural landscape as a heritage object // Institut nasledia. – 620 p. (in Russ)
6. Zhumaliev Q. (1960) Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry. – Almaty: Zhazushy. – pp.144-193.

7. Queiroz, A. I. ÓLandscape and literature: the ecological memory of Terras do demo, Portugal. https://www.researchgate.net/publication/242079798_Landscape_and_literature_the_ecological_memory_of_Terras_do_demo_Portugal 2017-08-02.
8. Mukanov S. (1980) Abai Kunanbaev. Selected works. Sixteen volumes. T. 16. – Almaty: Zhazushy. – 391 p.
9. Mashanov A. (1994) Al-Farabi and Abai. – Almaty: Kazakhstan. – 192 p.
10. Syzdykova R. (2014) The language of Abay's works. Vocabulary and grammar: A collection of multivolume works. – Almaty: El-shezhire. – 383 p.
11. Salter C.L. & Lloyd, W.J. (1977) Landscape in Literature. Resource Papers for College Geography, 76 (3).
12. Seidakhmetova R.G. (2023) Contrastive-comparative, ethical, linguistic and cognitive analysis of ethical concepts “imandylyk” and “imansyzdyk” (In the material of Abai's works). Al-Farabi Kazakh National University. Philology series. No3 (191). – pp. 250-258 <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v191.i3.ph24>.
13. Tuan Y.F. (1979) Thought and Landscape. The Eye and the Mind's Eye. In D. W. Meinig (Ed.), Interpretation of ordinary landscapes: geographical essays. Oxford University Press.
14. Gesler W.M. (1993) Therapeutic Landscapes: Theory and a Case Study of Epidauros, Greece. Volume 11, Issue 2. <https://doi.org/10.1068/d110171>
15. Pries S.J. (2018) A geographer looks at the landscape, once more: Toward a posthumanist political ecology approach. Geography Compass. 16 August. <https://doi.org/10.1111/gec3.12401>